

EL YAZMASI TÜRKÇE KURAN ÇEVİRİLERİNE BİR BAKIŞ VE KATALOG ÖNERİSİ*

A REVIEW OF TURKISH KORAN MANUSCRIPTS AND PROPOSAL FOR CATALOGING

*İsmail SÖKMEN***

*Büşra YALÇIN ŞENGÜL****

Özet

Alphonse Mingana tarafından İngiltere Manchester’de bulunan Doğu Türkçesi el yazmasının bilim dünyasına tanıtıldığı 1915’ten beri bu çeviriler üzerine pek çok yerli ve yabancı araştırmacı söz söylemiştir. Nüsha tavsifi şeklinde başlayan çalışmalar Wilhelm Barthold ile birlikte tavsif-tahlil niteliğinde devam etmiştir. 1927 yılı ise Türkiye kütüphanelerindeki el yazması Kuran çevirilerinin varlığından ilk kez haberdar olduğumuz tarihtir. Bu tarihten sonra yabancı Türkologların tavsif-tahlil nitelikli çalışmalarına yerli araştırmacıların çalışmaları katılmaya başlamıştır. 1943’teki bir mezuniyet tezi hariç, esas 1950’li yıllardan itibaren de Türk araştırmacıların mukayeseli metin yayınları başlamıştır. Bu çalışmada, başlangıçtan itibaren yapılmış olan tavsif nitelikli çalışmalardan hareketle Türkçe Kuran çevirileri; öncelikle çeviri yöntem ve tekniklerine göre tasnif edilmiştir. Daha sonra bu nüshaların bulundukları yerler, kayıt numaraları, müstensih yahut çevirmenleri, istinsah yahut çeviri tarihleri, varak adetleri~sayfa sayıları, mevcut durumları, yazıldıkları lehçe ve tavsif edeni~tanıtanı belirlenmiştir. Ayrıca ilk Türkçe Kuran çevirisi, nüshaların benzeşikliği ve sayısı gibi sorunlara da değinilmiştir. Neticede ortaya çıkan bilgiler tablolaştırılarak sayıları gitikçe arttığı için numaralandırma sistemine gidilen Köktürk bengu taşları gibi, kaynaklarda belirtilen ve henüz belirtilmeyenlerle birlikte Türkiye kütüphanelerinde oldukça fazla sayıda bulunan el yazması Türkçe Kuran çevirileri şehir isimleri ile birlikte

* Araştırma Makalesi: **Geliş tarihi:** 15.03.2025; **Kabul tarihi:** 13.04.2025
Kaynak gösterilme: SÖKMEN,İ-YALÇIN ŞENGÜL, B. D. (2025): El Yazması Türkçe Kuran Çevirilerine Bir Bakış ve Katalog Önerisi, *Zeitschrift für die Welt der Türken*, 17 /1, s. 1-20.

** Doç.Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitim Bölümü İZMİR / TÜRKİYE i.sokmen@deu.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0002-7616-3725>

*** Arş. Gör., Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitim Bölümü İZMİR / TÜRKİYE busra.yalcin@deu.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0003-3180-4215>

numaralandırılmak suretiyle bir sistem dahilinde “Türkçe Kuran Çevirileri Kataloğu” örneği oluşturulmuştur.

Anahtar Kelimeler: El yazması, Türkçe Kuran çevirileri, katalog, bibliyografya, öneri.

Abstract

Since 1915, when the Eastern Turkish manuscript found by Alphonse Mingana in Manchester, England was introduced to the world of science, many local and foreign researchers have had their say on these translations. The studies that started in the form of copy recommendation continued with Wilhelm Barthold in the form of recommendation-analysis. The year 1927 was the first time we became aware of the existence of manuscript Quran translations in Turkish libraries. After this date, the studies of foreign Turkologists began to be joined by the studies of local researchers. With the exception of a graduation thesis in 1943, comparative text publications by Turkish scholars began mainly in the 1950s. In this study, the Turkish translations of the Quran are firstly classified according to translation methods and techniques based on the studies that have been carried out since the beginning. Afterwards, the locations of these copies, their registration numbers, their authors or translators, the dates of their translation, the number of pages, their current status, the dialect in which they were written, and the recommender and introducer were determined. In addition, problems such as the first Turkish Qur'an translation, the similarity and number of copies were also addressed. The resulting information was tabulated and a sample “Catalog of Turkish Quran Translations” was created within a system by numbering the manuscript Turkish Qur'an translations, which are found in large numbers in the libraries of Turkey, together with those mentioned in the sources and those not yet mentioned, together with the city names, such as the Köktürk inscriptions, for which a numbering system has been adopted due to their increasing number.

Keywords: Manuscript, Turkish Quran translation, catalogue, bibliography, proposal.

Giriş

Kuran'ın ilk kez başka bir dile çevrilmesi X. asra tesadüf eder. Fakat Kuran çevirisi faaliyetlerinin; İranlıların talebi üzerine Selman-ı Farisi'nin Fatiha suresini Farsçaya çevirmesi, yine İranlıların namazda bu çeviriyi okuması ve kendisine bu durum arz edildiğinde Hz. Peygamber'in bunu menetmemesi rivayetine dayanarak Peygamber dönemine kadar indirildiği görülür (Ata, 2004: 9; Keskioğlu, 1989: 212).

İslamiyet'in ortaya çıkmasıyla beraber Araplardan sonra ilk Müslüman olanlar, Arabistan'ın doğusunda ve güneyinde oturan İranlı çiftçilerdir. Bu sebeple de ilk tercüme çalışmaları doğal olarak Farsça olmuştur (Toker, 2011: 15).

İnan (1961)'ın belirttiğine göre Farsça çevirinin önsözünden, kırk ciltlik Muhammed b. Cerir-i Taberî (ö.923) tefsirinin Bağdat'tan getirilerek Mansur b. Nuh'a (h. 350-265/M. 961-976) sunulduğunu, emirin bu Arapça tefsiri okuyup anlamakta güçlük çektiği için eserin Farsçaya çevrilmesini arzu ettiğini ve bu

amaçla Maverâünnehir âlimlerini toplayarak böyle bir çevirinin caiz olup olmadığı hususunda onlardan fetva almak istediğini öğrenmekteyiz. Âlimler, İbrahim suresinin 4. ayetine dayanarak çeviriye olur vermiş; Ünlü âlim ve müfessir Zemahşeri, Kuran'ın bütün dillere çevrilebileceğini, bütün dillerde indirilmesine ihtiyaç olmadığı için bu yola gidilebileceğini beyan ederek bu olura katılmıştır. Dolayısıyla *Mansur b. Nuh'un emriyle Maverâünnehir âlimleri bir araya gelerek tercüme işini onayladılar ve yine hükümdarın emriyle aralarından en bilgili olanlardan bir heyet teşkil ederek Buhara'da tercümeyi gerçekleştirdiler* (Eckmann, 1973: 15). Eckmann'ın (1973) belirttiğine göre heyetin uzun referansları atmak ve hikâye metinlerini kısaltmak suretiyle gerçekleştirdiği bu çeviri Arapça aslının sadece onda biridir.

Mansur b. Nuh'un Kur'an'ı Farsçaya çevrilmesi işini resmen, hükümet işi olarak ele aldığını belirten İnan (1961), bu devrin Türklerin baştan başa Müslüman olduğu ve Müslüman Türk devletlerinin kurulduğu bir devir olduğuna dikkat çekmektedir. İnan (1961), ordusu Türklerden kurulu Samanoğullarının Maverâünnehir ve Horasan'da hakimiyeti ele geçirmesinin Türklerin İslam dini ve kültürü çerçevesine girmelerini sağlamış olduğundan bahsetmektedir.

Yöntem

1915'ten Alphonse Mingana'nın tanıtım yazısından günümüze kadar bir asırlık çok değerli bir literatür oluşmuştur. Fakat bu literatür incelendiğinde el yazması çevirilerin tespiti ve kaydedilmesi bakımından dağınık bir görüntü ortaya çıkmaktadır. Bu çalışma, literatürdeki tavsifi bilgileri bir araya getirmek suretiyle belli bir düzen içerisinde bir "Türkçe Kuran çevirileri kataloğu" oluşturulması yolunda ilk adımı atmayı amaçlamaktadır. Katalog oluşturulurken sırasıyla nüshaların bulundukları yerler, kayıt numaraları, müstensih yahut çevirmenleri, istinsah yahut çeviri tarihleri, varak adetleri~sayfa sayıları, mevcut durumları, yazıldıkları lehçe ve tavsif edeni~tanıtıcı sütunları oluşturulmuştur. Sayıları arttıkça isimlendirme yerine numaralandırma sistemine geçilen Köktürk bengu taşları gibi Türkçe Kuran çevirilerinin de bu yöntemle sistematize edilmesi gerektiği kanaatindeyiz. Bu çerçevede nüshalara numara verilmiştir. Her numaraya karşılık gelen çeviri, bulunduğu yer+çeviri yöntem ve tekniği+numara ile formüle edilerek isimlendirilmiştir. Numaralandırma sırası, yurtdışından yurtiçine doğru bir sıra izlemiştir. Her numaranın başına ilgili nüshanın çeviri yöntem ve tekniğini bildiren T (bağımsız~serbest~tefsiri) yahut S (bağımlı~harfi~satırlı) ibareleri konulmuştur. Şahsi kütüphanelerde yer alan (örn; Fahrettin Önder) yahut da eser ismi çeviri metninde zikredilmiş olanlar (örn; Cevâhirü'l-asdâf) olduğu gibi bırakılmıştır. Sure çevirileri Batı sahasında adeta ayrı bir ekol oluşturduğu için yine kendi sure isimleri ile numaralandırılmıştır.

1. İlk Türkçe Kur'an Çevirisi Sorunu

Türkler; benimsedikleri din ve inanç sistemlerini anlayabilmek için pek çok telif ve çeviri eser meydana getirmiştir. Öyle ki Tengricilik dışındaki dinlerin yayılmaya başladığı Uygur dönemindeki edebiyat; Manici, Burkancı, Hristiyan ve Müslüman çevreye ait metinler olarak dört başlıkta ele alınan bir yekun oluşturur (Ercilasun, 2008). Şüphesiz Türklerin İslam dini ve onun kutsal kitabı için olan çeviri etkinlikleri, diğer inanç sistemlerine oranla çok daha kuvvetli bir literatür meydana getirmiştir. Sözelimi; Hristiyanlığın Nesturi koluna mensup Türklerin meydana getirdiği eserler sayıca çok az ve dağınıktır (Keskin, 2023).

VIII. yüzyıldan itibaren kitleler halinde, X. yüzyılda ise devlet dini olarak İslamiyet'i kabul ettikten sonra Türkler, bu dinin anlaşılmasına yönelik eserler verme uğraşına girmişlerdir. İslami Türk edebiyatının ilk eseri olarak 1069'da yazılmış olan Kutadgu Bilig bilinse de Satuk Buğra Han'ın 944-945 yıllarında İslamiyeti resmen kabul ettiği tarihten itibaren geçen bir asırlık süre içerisinde bu yeni dinin esaslarını içeren eserler yazılmış olmalıdır. Dolayısıyla bu eserlerin dili de devrin standart dili olan Hakaniye lehçesi yani Karahanlı Türkçesi olmalıdır.

İlk Türkçe Kuran çevirisinin ne zaman nerede ve kim tarafından yapıldığı belli değildir. Bu hususta Zeki Velidi Togan ve Abdülkadir İnan muhtelif fikirler beyan etmiştir.

Togan, *Farsça tercümeyi gerçekleştirecek âlimler heyeti içinde ilk Türkçe tercümenin mütercimi olarak İspicâblı bir Argu Türkünün bulunduğu farzasından hareketle Türkçe ve Farsça tercümenin aynı zamanda yapıldığını* kabul etmektedir (Eckmann, 1973: 16-17). Dolayısıyla Togan, buradan hareketle, *ilk Türkçe Kur'an çevirisinin satırları kelime kelime bir çeviri olup Taberî tefsirindeki kelime kelime Farsça çeviriye dayandığını* düşünmektedir (Eckmann, 1967: 51).

İnan'a (1961) göre ise ilk Türkçe Kuran çevirisi Farsça çeviriden yaklaşık bir yüzyıl sonra, yani XI. yüzyılın ilk yarısında yapılmış olmalıdır. Karahanlılar'ın İslamiyet'i kabul etmesinden Buhara'yı almalarına kadar yetmiş yıllık bir süre geçmiştir. Mansur b. Nuh'un çeviri girişiminden 16 yıl sonra Buhara Karahanlılar tarafından alınmıştır ve Buhara'nın alınışından yetmiş yıl sonra İslamî Türk edebiyatının ilk eseri olan Kutadgu Bilig telif edilmiştir. İşte İnan'ın ilk Kuran çevirisinin yapıldığını düşündüğü dönem, bu yetmiş yıllık dönemdir.

İlk Farsça çeviri; satırlı tekniikle ve çoğunlukla Fars dilinin söz varlığı kullanılarak yapılmıştır. Eckmann'ın ilk Farsça Kur'an çevirisinin, ilk Türkçe Kur'an çevirisi için bir model oluşturduğu yönündeki fikri, Farsça çevirinin bu özelliklerine istinaden beyan edilmiş olmalıdır.

Zeki Velidi Togan, Fuat Köprülü ve Abdülkadir İnan'ın ilk Türkçe Kur'an çevirisi üzerindeki görüşleri tamamen tahmine dayanmaktadır. İddialar,

yazma çevirilerin varsayımsal bir nüshaya istinaden birbirinin kopyası olduğu çerçevesinde kalmıştır. Ata (2004); ilk Türkçe çevirinin ne zaman, nerede ve kim tarafından yapıldığı sorusunun yanıtının, ilk Kur'an çevirisi sıfatını alabilecek metinlerin ortaya konulup dil özellikleri- ayrıca yazı tipi ve kâğıt çeşidi- bakımından ayrıntılarıyla işlenmesi neticesinde verilebileceğini düşünmektedir.

2. Çeviri Yöntem ve Teknikleri

Tarihî Türkçe Kur'an çevirileri bağımlı~harfi ve bağımsız~serbest~tefsirî olmak üzere iki farklı yöntemle gerçekleştirilmiştir¹. Bu çeviri türlerinde zaman zaman “satırlı”, “satır arası” yahut “satırlar arası” adı verilen teknik kullanılmıştır. Öyle ki ilk çeviriler tamamıyla satırlı tekniğiyle gerçekleştirilmiştir.

2.1. Bağımsız~Serbest~Tefsirî çeviriler

Bu çeviri tipinde Arapça kelimelere tam Türkçe karşılıklar bulmak yerine bir ayetin uzun cümlelerle açıklanması, hedef metnin hikayeler ve kıssalarla genişletilmesi söz konusudur. Dolayısıyla metnin söz dizimsel değeri de artmaktadır. Buna karşılık, sözcüklerin birebir karşılıklarının bulunmaması nedeniyle satırlı teknikte olduğu kadar bir sözlükbilimsel verim bulunmamaktadır.

Bağımsız~serbest~tefsirî çeviriler Kuran'ın tamamını içerenler ve kısa surelerin tefsirini içerenler şeklinde kendi içerisinde ikiye ayrılabilir. Bu çalışmada söz konusu çeviri yöntemine istinaden nüshalar, metinde ve katalogda “T” kısaltması ile gösterilmiştir.

Doğu Türkçesiyle yapılan ilk çevirilerde, Kuran'ın bütünü esas alınmıştı. Batı Türkçesiyle yapılan ilk çeviriler ise kısa surelerin ve bazı ayetlerin tefsiri şeklinde olmuştur. Bunlar, Anadolu Selçuklu Devleti'nin dağılmasından sonraki II. Beylikler Döneminin ürünleridir. Fuat Köprülü'nün, Selçuklular devrinden kalma eserler arasına Türkçe Kuran çevirilerinin olmamasını o devirde edebî dil olarak Arapça-Farsçanın kullanılmasına bağladığını belirten İnan (1961), *kitaplıklarda pek çok bulunan Farsça Kur'an tercümelerini Selçuklular devrine ait andaçlar olarak kabul etmektedir.*

Kısa çeviriler içerisinde istinsah tarihi bakımından en eskisi Tebâreke 3'tür. Bir diğer eski nüsha Tebâreke 4'tür. Özkan (2011), Kütahya T2'nin Anadolu sahasında Türkçeye çevrilen ilk Kuran tefsiri olarak kabul edildiğini bildirmektedir.

¹ Bazı çevirilerde her iki yöntem de kullanılmıştır. Sözelimi Rusya T1 ve Konya T3 nüshaları her iki yöntem de kullanılarak yapılmış çevirilerdir.

Fatiha, İhlâs, Yâsin, Tebâreke ve Amme gibi kısa surelerin tefsirlerinin 1362-1368 yılları arasında Mustafa b. Muhammed el-Ankaravî tarafından meydana getirildiği kabul edilmektedir (Özkan, 2011: 27). Özkan (2011), Ahmed-i Dâî'nin *Vesile'ti'l-Mülûk li-ehli's-sülûk* adlı Ayetü'l-Kürsî tefsirini ve Hatiboğlu'nun *Letâ'ifnâme* adlı Mülk suresi tefsirini de kısa surelerin arasında zikretmektedir. Hatipoğlu, Kadîlkudat Muslihuddin Muhammed'in Arapça mensur *Sure-i Mülk Tefsiri'ni*, nazmen Türkçeye tercüme etmiştir. Tercüme 817 (1414)'te tamamlanmıştır (Özkan: 2011, 27-28).

Hacimli tefsirlerin yazılmasının Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan sonraki dönemlerde gerçekleştiğini bildiren İnan (1961), Osmanlı Devleti'nde yazılan hacimli Kuran tefsirlerinin *XV. yüzyılın başlarında veya uzak bir ihtimal ile, XIV. yüzyılın sonlarında telif edildiğini* belirtmektedir. Hamidullah ve Yaşaroğlu da (1965) hicretin VIII. asrında (m. XIV. yy.) bazı surelerin, VIX. asrında (m. XV. yy.) ise bütün metnin Batı Türkçesiyle çevrildiğini belirtmek suretiyle İnan'ın görüşlerine yaklaşmaktadır. Bu çevirilerden istinsah tarihi bilinen en eskisi Almanya T2'dir.

Bağımsız~serbest~tefsirî çevirilerin çoğu Ebu'l-leys-Semerkindî tefsiri esas alınarak yapılmış yahut aynen ondan çevrilmiştir. Prof. Richard Hartmann'a göre *Araplar arasında hiç de rolü olmayan Ebü'l-Leys tefsirinin Türkler arasında rağbet kazanması dikkate değer bir olaydır. Bu olay Anadolu'ya Kur'an-ı Kerîm tefsir ve tercümeleri geleneğinin Orta Asya'dan gelmiş olmasıyla izah edilebilir* (İnan, 1961: 15-16). Ebu'l Leys Tefsiri'nin çevirisi olduğu düşünülen nüshalar şu şekildedir: İstanbul T29, T30, T31, T32, T33, T34, T35, T36, T37, T38, T39, T40, T44, T45, T46, T48, T49, T50, T51, T52, T53, T54, T55, T57, T58, T59, T60, T61, T62, T65, T66, T67, T68, T69; Ankara T17, T18, T21.

İnan'ın bildirdiğine göre (1961), bu çeviriler çoğunlukla İbni Arabşah (ö. 854/1450) ve Musa b. Hacı Hüseyin el-İznîkî (ö. 833/1429)'ye atfedilmiştir. İnan, İbn Arabşah'ın, Ebü'l-Leys es-Semerkindî tefsirinin çevirisini Edirne'de Mehmed Çelebi (1403-1421)'nin hizmetinde bulunduğu zaman, yani 1412-1421 yılların arasında yapmış olabileceğini düşünmektedir (İnan, 1961: 15-16).

Schacht, tefsirî çevirileri *Ebu'l-Leys Semerkindî'ye atfedilenler, İbni Arabşah'a atfedilenler, İznîkî'ye atfedilenler ve Anonim olanlar* şeklinde dörde ayırmaktadır (Hamidullah, 1965: 70-71).

Hamidullah (1965)'in aktardığına göre; Musa el-İznîkî ve İbn Arabşah'a atfolunanlardan başka *Tefsir-i Ebu'l-Leys* adıyla bilinen eserler anonimdir. Bunlardan başka *Cevâhirü'l-Asdâf*, *Enfesü'l-Cevahir*, *Dürerü'l-Cevahir* ve *Tefsir-i Aynü'l-Hayat* adıyla geçen tefsirî çeviriler de vardır. Bunlardan *Cevâhirü'l-Asdâf* adıyla bilinenler anonimdir. *Enfesü'l-Cevahir*, Joseph Schacht'a göre Musa el-İznîkî'nin eseridir. Topaloğlu (1983), uzun tefsirî çevirilerin çoğunda eserin adının Enfesü'l-Cevahir olduğunu belirtmektedir.

Özkan'ın (2011) bildirdiğine göre Hâzin el-Bağdâdî (ö. 741/1340)'nin *Lübâbü't-te'vil fî meânî't-tenzîl* adlı eserinin Musa el-İznîkî tarafından çevirisi olan *Tercemetü Tefsir-i Hâzin de Enfesü'l Cevâhir* adıyla anılmaktadır. Hamidullah (1965), *Cevâhirü'l-Esdâf* ve *Enfesü'l-Cevahir* şeklinde iki ayrı başlıktan yola çıkarak *Enfesü'l-Cevahir*'in *Cevâhirü'l-Esdâf*'ın tadilen ele alınmış bir şekli veya bir yeni “neşri” olabileceğini düşünmektedir. Osman Kesioğlu'nun 1962'de tavsif ettiği *Dürerü'l-Cevâhir*'in *Cevâhirü'l-Esdâf* ve *Enfesü'l-Cevahir* nüshalarıyla ilgisi, ancak geniş çaplı bir karşılaştırma neticesinde ortaya çıkarılabilir. Bu eserlerin birbirinden ayırt edilemeyecek kadar benzer yahut birbirinin aynı olduğu fikrinde, aşağı yukarı bütün araştırmacılar birleşmektedir (Topaloğlu, 1976: 227; Özkan, 2011: 29-30).

İnan (1961), XVII. ve XVIII. yüzyıllarda eser vermiş iki müfessir olarak Şeyh İsmâil b. Ahmed el-Ankaravî ve Mehmed Çelebi Niksârî'nin adını vermektedir. 1038 (m. 1628) yılında vefat eden Şeyh İsmâil b. Ahmed el-Ankaravî Fâtiha suresinin Türkçe tefsirini; 1225 (m. 1810) yılında İstanbul'da vefat eden Mehmed Çelebi Niksârî namazda okunan kısa surelerin bağimli~harfî ve bağımsız~serbest~tefsirî çevirilerini yazmıştır.

Schacht'la birlikte diğer araştırmacıların da tespit ve tahminleri eklenerek bir tasnife gidilmek istendiğinde ortaya şöyle bir tablo çıkmaktadır:

Tablo 1. Eserler ve atfedildikleri kişiler tablosu

Eserin Atfedildiği Kişiler	Atfedilen Eser
Musa el-İznîkî	İstanbul T41, T42, T57, T70; Ankara T19, T20; Bursa T1, T4; EC 1, 2, 3.
İbn Arabşah	İstanbul T36, T37, T38, T39, T40, T43, T44, T63, T64; Bursa T3, T5, T6
Anonim	Rusya T1; İngiltere T2; İstanbul T1, T2, T29, T30, T31, T32, T33, T34, T35, T45, T46, T47, T48, T49, T50, T51, T52, T53, T54, T55, T56, T58, T59, T60, T61, T62, T65, T66, T67, T68, T69; Ankara T2, T16, T17, T18; Bursa T2; CA 1, 2, 3, 15; Tebâreke 4.

2.2. Bağimli~Harfî çeviriler

Bu çeviri yöntemiyle ve satırlı tekniğiyle yapılan çevirilerde daha büyük puntolarla yazılmış olan Arapça sözcüklerin altına daha küçük puntolarla Türkçeleri de yazılmaktadır. Bazen sayfa kenarlarına ayetlerin esbâb-ı nüzulünü içeren yahut da karşılıkların daha iyi anlaşılmasını hedefleyen ayrıntılı açıklamalar da yazılmıştır. Amaç, Arapça sözcüklerin Türkçe karşılıklarını

doğru bir biçimde vermektir. Hâl böyle olunca, kaynak metindeki sözcüklerin hedef dildeki karşılıklarının o devir içindeki anlamları tam olarak anlaşılabilmekte ve dolayısıyla sözlükbilim açısından bu metinlerden büyük verim alınmaktadır. Buna karşılık, meydana gelen tümce yapılarının zorunlu olarak Arap sentaktik düzenine göre ilerlemesi, bağımsız~serbest~tefsiri çevirilerdeki yapıların Türkçe söz dizimi bakımından önemini kaybetmesine yol açmaktadır.

Bu çalışmada söz konusu çeviri yöntemine istinaden nüshalar, metinde ve katalogda “S” kısaltması ile gösterilmiştir.

Satırlı tekniğiyle yapılmış bağımlı~harfî çevirilerin amacı hedef okurun kaynak dildeki sözcüksel birimleri öğrenmesi olduğu için bu tür çevirilerde tümce ve söz öbeklerinin Arapça söz dizimine göre sıralanmasında bir beis görülmemiştir. İnan, bu konuda şu örnekleri vermektedir: “erür teğri tegme nerse üze ugan: oldu Tanrı her nesne üzere güçlü”, “kıldımız sudın tegme nerse tirig: kıldık sudan her nesneyi diri” (İnan, 1960: 79:94). Görüldüğü gibi, Arap söz dizimine uygun olarak *yüklem+özne+tamlayıcı* sıralaması söz konusudur. Bu çevirilerde kimi kez Türkçe söz dizimine göre yapılan bir çevirinin bile “tashi” edilip tekrar Arapça söz dizimine uydurulduğunu bildiren İnan (1960), *bunuñ üçün kim bersem saña arıg oğlan* çevirisindeki *arıg* sözcüğünün silinerek *oğlan arıg* şeklinde Arapça söz dizimine uygun olarak düzeltildiğini aktarmaktadır. Bununla beraber, İnan (1960) hem Doğu Türkçesiyle hem de Batı Türkçesiyle yapılan çevirilerin izafet terkiplerini Türkçe söz dizimine uygun olarak çevirdiğini vurgular.

Satırlı çeviriler anlambilim araştırmaları bakımından son derece önemi haizdir. Bu teknikte çevirmen bir sözcük seçimi yapmak zorundadır. Bu seçim, çevirmenin bilgi ve birikim düzeyine gösteren bir unsur olmakla beraber yazıldığı devirde Türk toplumunun İslam algısını yansıtmaya bakımdan da son derece önemlidir. İslam dininin esaslarını içeren Arapça kavramlar Türk dilinde ifade edilmeye çalışılırken, daha önceden gerek Türkçe gerekse yabancı dillerden ödünçlenen kelimelerle oluşturulmuş Budist, Maniheizt ve Hristiyan dinî terminolojiler İslam dininin kavramlarını karşılamada ne ölçüde kullanılmış ve yeterli olmuştur? Bu soruların cevabı ancak satırlı çevirilerin derinlemesine bir anlambilimsel incelemeye tabi tutulması ile bulunabilir. Ayrıca satırlı çeviriler, tarihî Türk lehçelerinin söz varlığına da içerdiği yeni sözlük birimlerle katkıda bulunacak, çoğu harekeli olan metinler bazı imla problemlerinin çözümüne yardımcı olacaktır.

Kara (1993), Batı Türkçesi ile yapılmış satırlı çevirilerin çoğunun müstensihinin veya tarihinin belli olmadığını belirtmektedir. Bunlardan istinsah tarihi bilinenlerden en eskisi Bursa S2’dir.

3. Kur’an Çevirileri ile İlgili Tavsifi Çalışmaların Kronolojisi

Kur'an çevirileri ile ilgili literatür tarandığında ilk çalışmaların 1915 yılından itibaren yayımlandığı görülmektedir. Bugün üzerinde en çok çalışma yapılmış bulunan iki çeviri, İngiltere S1 ve Rusya T1'dir.

G. Sağol (1997) tarafından hazırlanan açıklamalı bibliyografya denemesinde Kuran çevirileri üzerine yapılan çalışmalar kronolojik sıra içerisinde verilmiştir (Sağol, 1997: 379-396). Bu ve burada işaret edilen çalışmalar incelendiğinde tavsif edilen nüshalar bakımından ortaya çıkan manzara şu şekildedir:

İngiltere S1, A. Mingana tarafından 1915'te tanıtılmıştır. Yine 1915'te bir diğer bilim adamı C. F. Seybold; İngiltere T1, Almanya T3 ve T4'ü tavsif etmiştir. Rusya T1 ise Zeki Velidi Togan tarafından 1916'da tanıtılmıştır. Richard Hartmann, 1924'te Almanya T2'nin tavsifini yapmıştır.

Bütün bu çalışmalar Türkiye dışındaki kütüphanelerde bulunan nüshalarla ilgilidir ve tavsif nitelikli olup tahlil içermemektedir. İlk tahlili çalışma 1925 yılında Rusya T1 üzerinde W. Barthold tarafından gerçekleştirilmiştir.

1927'ye kadar olan çalışmalarda Türkiye kütüphanelerindeki Kuran çevirilerinden söz edilmemiştir². İlk kez 1927'de J. Schacht, *Zwei Altosmanische Koran-Kommentare* adlı çalışmasında İstanbul ve Bursa kitaplıklarında bulunan 18 tefsiri çeviriyi tanıtmıştır (İnan, 1960: 86-87). İnan (1961), Schacht'ın yalnız İstanbul ve Bursa kitaplıklarında birbirine çok yakın olan yirmiden fazla nüshayı gözden geçirdiğini belirtmektedir. Fakat Hamidullah (1965)'in çalışmasından Schacht'ın daha başka nüshalar zikrettiği de anlaşılmaktadır.

1937 yılından sonra gerek yurt içinde gerekse yurt dışına yapılan yayınların hem tasvirî hem tahlili nitelikte oldukları görülür.

Schacht'ın çalışmasından sonra yazma çevirileri bir liste hâlinde veren ikinci çalışma Abdülkadir Erdoğan'a aittir. Erdoğan 1938'de yayımladığı çalışmasında Almanya S1; Vatikan S1; İstanbul S1, S2³, S3, S4, S5, S6, S7, S8, S9; Ankara S12 12. ve Kütahya T1'i tanıtmıştır (Hamidullah, 1965: 68-69).

Ateş (1948), yayımladığı bir makalede Tebareke 4'ü tavsif etmiştir.

² M. Cl. Huart, 1921 yılında h. 905/m. 1499 tarihli Cevâhirü'l-Asdâf'ı tavrî etmiştir: *Un commentaire du Qorânen dialecte turc du Qastamouni (XV. siecle)*, Journal Asiatique, II/XVIII, 161-216. Fakat nüshanın nerede bulunduğu dair bir malumatımız olmadığı için şimdilik bu yargıya varabiliyoruz.

³ Fahir İz'in *Uygurca Kur'an Tercemesi* adlı çalışmasını 1936-1937 yıllarında yaptığı dikkate alınırsa İz'in İstanbul S2'yi Abdülkadir Erdoğan'dan önce ele aldığı anlaşılr.

İnan (1952), Rusya T1 ile İstanbul S1'i karşılaştırırken İstanbul S10'u da tavsif ederek karşılaştırmaya dahil etmiştir.

Aynı yıl, Canbulat (1952), Düzce'de bulduğu ve kendi adıyla anılan satırlı çeviri nüshasını bir yazı ile tanıtmıştır.

Keskioğlu (1953), Çanakkale menşeli 949 hicri tarihini taşıyan bir ve Çorum'da iki yazmanın bulunduğunu söylemektedir. Ancak, bu yazmaların benzeşikliği hakkında ayrıntı vermemiştir. Keskioğlu bu çalışmasında Konya S1, S2 ve Konya T2'yi de tavsif etmektedir (Hamidullah, 1965: 74).

Meredith-Owens 1957'de yayımladığı bir yazısında İngiltere S2 ve İngiltere T2'yi tavsif etmiştir. Aynı yıl Semenov, yayımladığı katalogda Özbekistan S1'i tanıtmıştır (Sağol, 1997: 382).

İnan (1960) bir çalışmasında, bilinen bazı nüshalara ek olarak Ankara S10, S11; Ali Dehri Dilçin; İstanbul T1, T2, T44, T45; Ankara T21 ve CA 1, 2, 3, 4'ü tavsif etmiştir. Bir yıl sonra İnan (1961) başka bir çalışmasında ise bilinen on nüshadan başka Ankara S4, S5, S6, S7, S8, S9; Manisa S1; Tebareke 2,3 ve İhlas 1, 2'yi tanıtmıştır.

Keskioğlu 1961'de yayımladığı bir makalesinde, 1945 ve 1951 yıllarında Afyon'dan Vakıflar Genel Müdürlüğüne alındığını belirttiği iki Kuran çevirisini tavsif etmiştir. Bu makalede tavsif edilen nüshaların hangileri olduğu tam anlaşılamamıştır. Hamidullah (1965), Keskioğlu'nun tavsif ettiği nüshalardan 1945'te Vakıflar Umum Müdürlüğüne taşınmış olanının 2208 numarada kayıtlı olduğu bilgisini verir. Bu nüsha, çalışmamızda bağımsız~serbest~tefsirî çeviriler kataloğunda Ankara T1 olarak geçmektedir. Fakat 1951'de Vakıflar Umum Müdürlüğüne taşınmış olan nüshanın numara bilgisini vermez. Hamidullah'ın verdiği bilgilere töre nüsha 806 yaprak olup 0.26x0.17 m. ölçülerindedir. Tarihi belli değilse de Fatih devri ürünü olduğu kuvvetle muhtemeldir. Müellifi Fatih devri âlimlerinden Karahisarlı Abdurrahman olabilir (Hamidullah, 1965: 72). A. İnan Keskioğlu'nun tavsif ettiği nüshaları Vakıflar Umum Müdürlüğü 57 ve 87 olarak verir (İnan, 1961: 17).

1962'de yayımladığı makalede Keskioğlu; Ankara S1, S2, S3 ve Dürerü'l-Cevahir'i tavsif etmiştir (Sağol, 1997: 383). Aynı yıl Fehmi Ethem Karatay, Topkapı Sarayı müzesi Kütüphânesi'nde bulunan 25 Kur'an tercümesinden bahsetmiştir (Hamidullah, 1965: 76-77).

İnan (1962) yayımladığı Şeybanlı Özbekler çağına ait bir Çağatayca Kur'an tefsiri adlı çalışmasında Konya T1'i tavsif etmiştir.

Hamidullah (1965) tarafından yayımlanan çalışmada, daha önce çeşitli araştırmacılar tarafından tavsif edilen nüshalarla beraber, İstanbul S16 ve S17, Bursa S1, Fransa S1 ve T1, Bosna-Hersek S1 ve S2, Kastamonu S1 ve Kasım Gülek'in şahsi kütüphanesinde bulunan nüsha, Kastamonu T1, EC 1; Edirne T1 ve T2; Antalya T1 ve T2'yi tavsif edilmiştir. Aynı yıl Hamidullah ve Yaşaroğlu;

İstanbul S11, S15, S18, S19; El-Mevahibü'l-Aliyye; CA 11, 12, 13,14,16,17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25; İstanbul T30, T31, T32, T33, T40, T43, T47, T48, T51, T52, T55, T57, T58, T59; Zübedi Asari'l-Mevahib vel-Envâr; Tefsir-i Tibyan'ı tavsif etmiştir.

Arberry (1967) yayımladığı bir yazısında katalogda İngiltere S1'in eksik kısımlarına ait olan ve Dublin'deki Chester Beatty kütüphanesinde bulunan İrlanda S1'i tavsif etmiştir (Eckmann, 1973: 20).

Yüce (1993) İstanbul S20'yi ilk kez ilim aleminin dikkatine sunan kişidir. Aynı yıl Mehmet Kara (1993) yayımladığı bir makalede; Ankara S13, S 14, S 15, S 16, S 17; Bursa S2; Almanya T1; İstanbul T 29, T 63, T 64, T 65, T 66, T 68, T 69, T 70; Ankara T2, T4, T5, T6, T7, T8, T9, T on, T 11, T 12, T 13, T 14, T 15, T 16, T 17, T 18, T 19, T 20; Antalya T3; Tefsir-i Aynü'l-Hayat 1 ve 2; CA 26; Amme 2, 3, 4, 5,6, 7,8; Yasin 2, 3, 4, 5,6, 7,8; İhlas 3,5 ve 6; Fatiha 2,3,4; Tebareke 1; A'raf 1; En'âm 1'i tavsif etmiştir.

3.1.1. Yeri belirsiz Kur'an çevirileri

Hamidullah (1965) Abdülkadir Erdoğan'ın Silivrikapı'daki İbrahim Paşa Camii imamının odasında bulunan bir Kuran çevirisinden söz etse de buna dair bir görsele yer vermediğini aktarmaktadır.

Osman Keskiöğlu'nun *Kuran Tarihi* adlı eserinde bahsettiği ve Çanakkale menşeli h. 949 tarihini taşıyan bir adet ve Çorum'da da iki adet bulunduğunu söylediği tercümelerin yeri belli değildir. Keskiöğlu aynı eserinde "Lügatı Kur'aniyye" müellifi Cevdet Paşadan bahsederken, "Kuran tercümesine başlamış ise de yarım kalmıştır." demektedir. Fakat, bu yazmanın nerede olduğunu zikretmemiştir (Hamidullah, 1965: 69).

İnan (1952), bahsettiği Asım Köksal nüshası hakkında hiçbir bilgi vermemiştir. Sadece Kara'nın (1993) çalışmasından, nüshanı satır altı tarzda olduğu öğrenilmektedir.

Hamidullah (1965), listesinde ilk sırada verdiği nüshayı Kur'an'ın en eski tercümesi olarak nitelendirmektedir. Nüshanın müellifi Huzistan asıllı ve bir mu'tezilî olan Ebû 'Ali Muhammed ibn 'Abdolvahhab el-Cubbâi (ölm. 303 h./916 m.)'dir. Arap harfleri ile kaleme alındığı tahmin edilen tercümenin metnine dair hiçbir bilgi olmadığı için bu tercüme listeye alınmamıştır.

Hamidullah (1965)'in aktardığına göre; Misyoner Zwemer'in Belgrad'da Ahmet Çokiç Kütüphanesinde Türkçede bilinen en eski Kuran çevirisi mevcut olduğu yönündeki açıklamasına karşın Ankara Üniversitesi profesörlerinden Tayyip Okıç böyle bir kütüphanenin Yugoslavya'da mevcut olmadığını ifade etmiştir. Zwemer'in tavsifine göre yazma 400 sayfa olup Konya'da istinsah edilmiştir. Hamidullah (1965) ise böyle bir kütüphanenin Belgrad ismini taşıyan başka bir şehirde olabileceği ihtimalini sorgulamaktadır.

Hamidullah (1965), Konya müzesi müdür muavininin kendisine aktardığı, “halen Konya’da olup müzenin satın alma imkanını henüz elde edemediği hususi bir kütüphanede bulunan, Sultan Murad zamanında Mustafa ibn Piri tarafından 1045’te istinsah edilen” bir yazmadan söz etmektedir.

Hamidullah ve Yaşaroğlu (1965), Chauvin’in bahsettiği sekiz adet elyazması tercümenin henüz kendisi tarafından teyit ve tetkik edilmediğini bildirmektedir. Yine aynı eserde bahsettiği Kasım Gülek’in şahsi kütüphanesinde bulunan nüshanın yerini belirtmemiştir.

Canbulat (1952), Düzce’de bulunduğunu ifade ettiği yazmanın son sözünde geçen Üsküp ile Makedonya’da olan şehrin kastedilmediğini, bu yerin, Düzce’nin 3 km kuzeyinde Düzce Akçakoca yolu üzerinde tarihi bir köy olduğunu ifade etmektedir. Fakat nüshanın şu an nerede bulunduğu bilinmemektedir.

Kara (1993), ilahiyat fakültesi öğretim elemanlarından Demirhan Ünlü tarafından okul kütüphanesine 22.3.1989 tarihinde bağışlanan bir nüshayı tavsif etmiştir. Nüshayı “Demirhan Ünlü nüshası” olarak adlandıran Kara, yazmanın bağışlandığı tarihte henüz numaralandırılmamış olduğunu bildirmektedir. Kara’nın çalışmasından nüshanın Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi kütüphanesinde bulunduğunu belirtmekte fakat raf numarası vermemektedir.

3.1.2. Çeviri yöntemi belirsiz nüshalar

Kaynaklarda (Hamidullah, 1965 ve Hamidullah&Yaşaroğlu, 1965) belirtilen bazı nüshaların çeviri yöntem ve teknikleri belirtilmemiştir. Dolayısıyla bunları herhangi bir kategoriye koymak mümkün olmamıştır:

1. Almanya, Berlin, 7/140
2. Almanya, Dresden, 22.
3. İtalya, Bologna Üniversitesi, 3060.
4. Cezayir, Alger 65, 262.
5. İstanbul, Topkapı Sarayı Kütüphanesi, 732 K 12.
6. Ankara, Vakıflar Umum Müdürlüğü⁴
7. Ankara, Vakıflar Umum Müdürlüğü, 87.
8. Desgranges ve Woepke Kataloğu 68, 677.

3.1.3. Kuran Çevirilerinin Sayısı Sorunu

İnan (1961), şahsi kütüphanelerde bulunanlardan başka Türkiye kütüphanelerinde “eski Osmanlıca” olarak nitelediği Kuran çevirisi yüzlerce

⁴ Numara verilmemiş; müellifi tahmini olarak Fatih devri âlimlerinden Karahisarlı Abdurrahman denmiştir; çeviri yahut çoğaltılma tarihi yok, 806 sayfa, 0.26x0.16 m ölçülerinde

nüshanın bulunduğunu öne sürmektedir. İnan (1961), bu nüshaların çoğunda istinsah tarihi bulunmadığını belirtmektedir.

Topaloğlu (1976), satırlı çevirilerin sayısını “pek çok” olarak nitelendirmekte fakat net bir sayı vermemektedir. Doğu Türkçesi ile yazılmış çeviri nüshalarının yedi adet olduğunu bildiren Topaloğlu (1976), eski Osmanlıca ile yapılmış “pek çok nüsha” bulunduğunu kaydetmektedir. Topaloğlu bunların sayısı ile ilgili düşüncesini şöyle ifade etmektedir: “İstanbul ve Anadolu kütüphaneleri ile Türkiye dışındaki muhtelif kitaplarda bulunan satırlı Kur’an tercümelerinden başka, pek çok şahsın elinde ve cami kütüphanelerinde de mühim sayıda nüsha bulunduğu anlaşılmaktadır”. Topaloğlu (1976), Topkapı Saray Müzesi Kitaplığında bulunan 28 tercümeden başka, Türk ve İslam Eserleri Müzesinde mevcut 9 nüsha ile, Süleymaniye Kütüphanesi’nde mevcut 15, Ankara’da muhtelif kitaplıklarda 13, Konya’da 3, Bursa’da 3, ayrıca Ali Dehri Dilçin ve Fehmi Bilgin’in elinde bulunan nüshaları gözden geçirdiğini ifade etmekle yetinmiştir.

Kara (1993) çalışmasında Türkçe Kuran çevirilerini öncelikle Doğu Türkçesiyle yapılanlar ve Batı Türkçesiyle yapılanlar şeklinde ikiye ayırmakta, daha sonra bunları da kendi içerisinde “satır altı kelime kelime tercümeler” ve “tefsirli tercümeler” olmak üzere dallandırmaktadır. Bu çalışmada sıraladığı yazmaların bir kısmını kendisi bizzat görüp incelemiş bir kısmını da kataloglardan yahut bu konuda yapılmış önceki çalışmalardan ulaştırmıştır. Fakat zikrettiği yazmaların hepsini tek tek görüp inceleme imkânı bulamadığını bildirmiştir. Kara (1993) çalışmasında, satırlı çevirileri 32 madde başı olarak vermektedir.

Ata (2004) Doğu Türkçesiyle yazılmış 6 adet Kuran çevirisi bulunduğunu, Hamidullah’a dayanarak Batı Türkçesi ile yazılmış tercümelerle bu sayının 83’e çıktığını ifade etmektedir. Ata, Hamidullah’ın makalesinde bahsettiği 72 yazma çeviriye yine aynı makalede daha sonra 11 adet eklemesine istinaden bu sayıyı vermiş olmalıdır.

Toker (2011), Hamidullah’ın çalışmasından hareketle 83 veya sonradan eklenen 11 adedini çıkarılması hâlinde 72 farklı tercümenin olduğunu kesin bir dille söylemenin mümkün olmadığından bahsetmektedir. Toker, Hamidullah’ın yazısında sözünü ettiği yazmaların yarıya yakınına görmeden, bir başka nüshanın kopyası olup olmadığına emin olamayarak değişik araştırmacıların ifadelerinden hareketle eserine aldığını bildirmektedir. Kendisi, Hamidullah’ın Fehmi Edhem Karatay’dan alarak yazısına sonradan eklediği 11 tercüme hakkında “bu tercümelerin daha önce zikrettikleri ile aynıyet halinde olduğu” ifadesine istinaden bu sayıyı 72 olarak kabul etmektedir. Hatta Hamidullah’ın makalesindeki sayma hatasını göstererek bu sayıyı 71’e indirmektedir. Hamidullah ‘ın verdiği listenin bilgi dağınıklığı, çeviri yöntemi farklı olanları bir arada vermesi gibi sebeplerle çok sağlıklı olmadığını belirten Toker (2011), nitekim Hamidullah’ın *Kur’an-ı Kerim Tarihi* adlı eserinin 2001 baskısında

“yüze yakın belki de yüzlerce” ifadesini değiştirerek bu sayıyı 20’ye indirdiğini aktarmaktadır.

Kuran çevirileri ile ilgili birkaç makale dışında tüm çalışmalar taranmış ve bu tarama neticesinde satır altı teknikte yapılmış bağımlı~harfi çevirilerin sayısının 59, bağımsız~serbest~tefsiri çevirilerin sayısının ise 194 olduğu görülmüştür. Fakat şunu hemen belirtmek gerekir ki taranan çalışmalarda aynı yerde ve ardışık numaralarda bulunan nüshalar bu çalışmada ayrı ayrı sayılmıştır.

Tercümelerin tespiti konusunda yaşanacak en önemli zorluklardan birisi de önceki çalışmalarda belirtilen eser numaralarının değişmiş veya eserlerin taşınmış olabileceğidir. Kara (1993), başka dillerden tercüme edilmiş makalelerde, tercüme esnasında kütüphane adlarında veya bazı konularda ufak tefek değişiklikler olduğunu bildirmektedir. Özellikle Ebu’l-Leyl Tefsiri olmak üzere, bazı yazmaların sınıflandırılırken birbirine karıştırıldığından bahsetmektedir.

Tercümelerin yöntemlerine göre sınıflandırılması hususunda çalışmalar arasında bazen uyumsuzluklar görülebilmektedir. Sözgelimi Kara (1993); diğer çalışmalarda satırlı olarak gösterilen İngiltere S1 ve S2, İstanbul S8 ve S18, Ankara S3 ve S18, Kastamonu S1 ve Cevdet Canbulat nüshalarını tefsiri çeviriler başlığı altında göstermiştir. Sadece Ankara S18’in bir Amme tefsiri olduğunu fakat satırlı teknikte yapıldığını belirtmekle yetinmiştir.

3.1.3.1. Nüshaların Benzeşikliği Sorunu

Nüshaların benzeşikliği konusu, Kuran çevirilerinin sayısı konusu ile doğrudan ilişkilidir. Çünkü bazı nüshalar tamamıyla yahut çoğunlukla birbirinin aynısı olabilir. Bu da söz konusu nüshaların ayrı sayılıp sayılmayacağına bir ölçüt olarak kullanılabilir. Literatürde nüshaların benzeşikliği sorununun ele alınması genellikle yüzeysel birtakım incelemelerle yahut şahsi gözlem ve tahminlerle sınırlı kalmıştır. Ayrıca bununla ilgili ortaya konan tablo oldukça karışıktır. Bu tabloyu sunmadan önce satırlı çevirilerin kaynağı ile ilgili bazı görüşleri sunmak yerinde olacaktır.

İnan (1960), Doğu Türkçesi ve Batı Türkçesiyle⁵ yazılmış çevirilerin birbirleriyle ilişkisini ortaya koymanın güçlüğüne kabul etmekle birlikte satırlı çeviri geleneğinin Orta Asya’dan geldiği fikrindedir. İnan’a (1960) göre bu geleneği "Moğollardan kaçıp gelen yahut Anadolu’ya Moğollarla gelen Harezmi ve Horasanlı bilginler" getirmişlerdir. İnan, en eski çevirilerin II. Beylikler dönemine ait olduğuna dikkati çekerek bir nevi bu görüşüne kanıt sunmaktadır. İstanbul ile Anadolu’da yapılan kısa surelerin tefsirlerinin XIV. yüzyılın ilk yarısına ait olduğunu bildiren İnan, Anadolu’da büyük tefsirlerin

⁵ İnan (1960) Batı Türkçesi için "eski Osmanlıca", Doğu Türkçesi için "Orta Asya Türkçesi" terimlerini kullanmaktadır.

telif veya tercümesinin XV. yüzyılda başladığını tahmin etmektedir. Satırlı çevirilerin hepsinin tek bir orijinal kaynağa dayandığını düşünen İnan bunun Orta Asya geleneği ile bağlantısını şöyle kurmaktadır: "Bugün kitaplıklarımızda ve özel kişilerin ellerinde bulunan yüzlerce nüsha Kur'an tercemelerinin mühim bir kısmının mukayesesinden anlaşılıyor ki bunların hepsinin menşei ve dayandıkları asıl nüsha tek bir eski tercemeden ibarettir. Bu en eski asıl nüshaya dayanan tercemeler Anadolu'ya Moğol istilası devrinde Orta Asya'dan gelmişlerdir" (İnan, 1961: 20).

Yazma çevirilerin benzeşikliği konusunda Topaloğlu (1978) ve Toker (2011), İnan'dan (1961) farklı olarak henüz bu konuda yeterince çalışma yapılmadığı için tek bir kaynağa dayanma fikri için gereken birikime ulaşılmadığı konusunda hemfikirdirler. Topaloğlu (1978), en nihayetinde bütün nüshaların aynı metnin çevirisi olduğunu, bunların kaynaklarının da ortak olduğunu yani bazı Arapça tefsirlere dayandığını, satırlı tekniğinin çok fazla tercih şansı olmaması nedeniyle çevirmenin hareket alanını kısıtladığını ve yanlış çevirme korkusunun çevirmen üzerindeki etkisini vurgulamaktadır. Toker (2011) de böyle bir iddia için sözcük benzerliklerini öne sürmenin yetersiz kalacağını ve bunun yanı sıra gramatik yapıların da belirleyici olduğunu düşünmektedir.

Hamidullah ve Yaşaroğlu'na (1965) göre İstanbul S1, S2 ve S10 birbirine oldukça benzemektedir. İstanbul S3 ve S4 aynıdır. Ali Dehri Dilçin ile İstanbul S2 birbirine çok benzemektedir. İstanbul S3 ve S4; Ankara S12, Almanya S1, Vatikan S1 aynı eserin kopyasından ibarettir.

İnan (1961); İstanbul S2, S3, S12, S13; Ankara S4, S5, S6, S7, S8, S9, S10, S11; Ali Dehri Dilçin ve Asim Köksal nüshalarını karşılaştırarak bunların birbirinden çoğaltıldığını ve hepsinin tek bir orijinalden doğduğunu, bazılarının birbirine çok yakın, bazılarının da birbirinin aynısı olduğu kanaatine varmıştır. Ankara S11'in, S10'dan biraz farklı ve yeni olduğunu görmüştür.

İnan (1961), J. Schacht'in İstanbul ve Bursa kitaplıklarında görüp tavsif ettiği yirmiden fazla tefsirin birbirine çok yakın olduğunu aktarmaktadır. Kendisinin İstanbul kütüphanelerinde bulup tavsif ettiği nüshalara bunlar arasında rastlanmadığını bildirmektedir.

Hamidullah ve Yaşaroğlu (1965), Konya S1 ve S2'nin aynı eserin kopyaları olduğunu düşünmektedir. İstanbul S16 ile Fransa S1 aynı eserin kopyasıdır. Ankara S12 bir başka eserin kopyasıdır. A. Erdoğan'ın TIEM için verdiği listede her iki grup da temsil edilmektedir.

Yine Hamidullah'a (1965) göre Fransa S1, İstanbul S6, S16, S17, S19; Bursa S1 ve Kasım Gülek'in şahsi kütüphanesinde bulunan nüsha aynı yazmadan istinsah edilmiştir.

İstanbul S3, S12 ve Ankara S10 mukayese edildiğinde aralarında pek az fark olduğu görülür. Bunlar da kelime ve imlâ bazında farklılıklardır (İnan, 1960: 87).

İnan (1960), Ankara S10 ile Harrasowitz nüshasının satırlı çeviri kısımlarının aynı olduğunu örnek parçalar sunarak ortaya koyar. Yine, Hartmann'ın Hamburg nüshası ile Harrassowitz nüshasının birer parçasını mukayese ederek bunların aynı olduğu yönündeki tespitini bizlere aktarmaktadır.

İnan'ın (1960) birçok nüshanın en nihayetinde bir veya birkaç orijinale bağlanabileceği yönündeki fikrine yukarıda işaret edilmişti. İnan, bu bağlamda, Harrassowitz nüshasının "uzun tefsirli telif olduğu hâlde, satır arasındaki tercümesinin tefsirsiz tercümeli nüshalarla ilgili olmasını" dikkate değer bulmaktadır.

Topaloğlu (1978), özellikle tercümelerdeki hatalardan hareketle yapılacak mukayeselerin tatmin edici sonuçlar doğuracağı kanaatinde dir.

Nüshaların benzeşikliği konusunun açıklığa kavuşturulması konusunda hemen her çalışmada yeterince metin yayını olmadığından, çalışmaların nüsha tavsifi ve tanıtımlarından ibaret kaldığından, bu eserlerin hacimli oluşundan şikâyet edilmiştir. Fakat nasıl bir metot izlenmesi gerektiğinden bahsedilmemiştir.

Sonuç

Tarihî Türkçe Kuran çevirileri gerek gramer özellikleriyle gerek söz varlıklarıyla hem tarihî Türk lehçelerinin işlenmesine katkı sunan hem de Türk dinî düşüncesinin tarihsel temellerini ortaya koyan ve şifrelerini aydınlatan kültür hazineleridir. Dolayısıyla yalnız yurtdışı değil yurt içindeki tüm Türkçe Kuran çevirilerinin bulup işlenmesi gerekir. Bunu yapmak için de ilk iş “kılavuz” oluşturmaktır.

Yukarıda yöntem kısmında belirtildiği gibi literatürde verilen bilgiler, dağınıklıkları ve eksiklikleri nedeniyle bir kılavuz oluşturmaktan çok uzaktır. Kılavuzdan kastımız, literatürdeki tavsifi bilgileri bir araya getirmek suretiyle belli bir düzen içerisinde oluşturulmuş bir “Türkçe Kuran çevirileri kataloğu”dur. Çalışmamızda sunacağımız kataloğa bakılırsa sözü edilen dağınıklığın giderildiği fakat tamamlanması gereken büyük bilgi boşluklarının bulunduğu görülecektir. Bu bilgi boşluklarının giderilmesi de, iş-zaman-maddi imkan yönünden düşünüldüğünde ancak bir ekip çalışması yahut proje çerçevesinde yapılması gereken ciddi bir çalışma ile mümkündür. Literatürde bu dağınıklık ve eksiklik nedeniyle tahminden ibaret kalan nüshaların sayısı ve benzeşikliği konuları ancak böyle bir çalışma neticesinde sağlam bilgilere dayanıp aydınlığa kavuşabilir.

Yazarların katkı düzeyleri:	Birinci yazar %50, İkinci yazar %50
Etik komite onayı:	Bu çalışma için etik kurul iznine gerek yoktur.
Finansal Destek:	Çalışmada finansal destek alınmamıştır.
Çıkar çatışması:	Herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Kaynakça

- Ata, A. (2004). *Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası)*, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ateş, A. (1948). Burdur-Antalya ve Havalisi kütüphanelerinde bulunan Türkçe, Arapça ve Farsça bazı mühim eserler. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 2(3-4), 180-191.
- Canbulat, C. (1952). XVI. yüzyıla ait Türkçe bir kur'an tercümesi. *Türk Dili: Aylık Fikir ve Edebiyat Dergisi*, 2(4), 85-86.
- Eckmann, J. (1967) "Doğu Türkçesinde bir kur'an çevirisi (Rylands Nüshası). *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 15, 51-69.
- Eckmann, J. (1973). Eastern Turkic translations of the koran, *Yearbook of Turkic Studies*, 21, 15-22.
- Ercilasun, A. B. (2008). *Başlangıçtan 20. Yüzyıla Türk Dili Tarihi*. Akçağ Yayınları.
- Erdoğan, A. (1938). Kur'an tercümelerinin dil bakımından değerleri. *Vakıflar Dergisi*, 1, 47-51.
- Hamidullah, M. (1965). Kur'an-ı Kerim'in Türkçe yazma tercümeleri. *Türkiyat Mecmuası Dergisi*, 14, 65-80.
- Hamidullah, M. & Yaşaroğlu, M. (1965). *Kur'an-ı Kerim Tarihi ve Türkçe Tefsirler Bibliyografyası*. Yağmur Yayınları.
- İnan, A. (1952). Eski kuran tercümelerinin dili meselesi I. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, 1(7), 395-398.
- İnan, A. (1952). Eski kuran tercümelerinin dili meselesi II. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, 1(9), 510-512.
- İnan, A. (1952). Eski Türkçe üç kur'an tercümesi. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, 1(6), 324-327.
- İnan, A. (1960). Kur'an'ın eski Türkçe ve Oğuz-Osmanlıca çevirileri üzerine notlar. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 8, 79-94.
- İnan, A. (1961). *Kur'an-ı kerim'in Türkçe tercemeleri üzerinde bir inceleme*. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- İnan, A. (1963). Şeybanlı Özbekler Çağına Ait Bir Çağatayca Kuran Tefsiri. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 10, 61-66.
- Kara, M. (1993). Doğu ve batı Türkçesinde kur'an tercüme ve tefsirleri. *Diyanet İlmî Dergisi*, 29(3), 25-36.
- Keskin, B. (2023). Hristiyan Çevreye Ait Eski Türkçe Metinlerde Dinî İfadeler. *Bilig*, 107, 63-100.
- Keskioglu, O. (1989). *Kur'an-ı Kerim Bilgileri*. Türk Diyanet Vakfı Yayınları.
- Özkan, M. (2011). Eski anadolu Türkçesi döneminde ortaya konan tercümelerin türk diline etkisi. *Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 3.
- Sağol, G. (1997). Kur'an'ın Türkçe tercüme ve tefsirleri üzerine yapılan çalışmalar. *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 8, 379-396.

- Toker, M. (2011). *Anonim satır altı kur'an tercümesi I*. Selçuk Üniversitesi Basımevi.
- Topaloğlu, A. (1976). *Muhammed bin Hamza-XV.yüzyıl başlarında yapılmış kur'an tercümesi I*. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Topaloğlu, A. (1978). *Muhammed bin Hamza-XV.yüzyıl başlarında yapılmış kur'an tercümesi II*. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Topaloğlu, A. (1983). Kur'an-ı Kerimin İlk Türkçe Tercümeleri ve Cevâhirü'l-Asdâf. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 27, 58.
- Yüce, N. (1993). Eine neu entdeckte Handschrift des Mitteltürkischen-Sprach-und Kulturkontakte der türkischen Völker. hrs. v. J. P. Laut und K. Röhrborn. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 1993. *Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica Bd. 37*, 221-227.

Extended Abstract

The first translation of the holy book of Islam, the Qur'an, into another foreign language began in the Xth century in Persian. It is thought that the Turks, who had previously accepted the Buddha, Mani and Christian religions, started translation activities for the understanding of this religion in parallel with the Samanids immediately after they accepted Islam as the state religion in the Xth century. Based on both the period and the linguistic characteristics of the texts, it is seen that the first Qur'anic translation was made in Karakhanid Turkish, which is also referred to as Hakaniye dialect in the literature. Turkish Qur'an translations started with the dependent-letter method and the technique of writing the target language equivalent of each word of the source language text in the target language on the bottom line. Later, this method and technique was replaced by independent-free-tefsirî translations of short suras, especially in Western Turkish.

Since 1915, when the Eastern Turkish manuscript found by Alphonse Mingana in Manchester, England was introduced to the world of science, many local and foreign researchers have had their say on these translations. The studies that started in the form of copy recommendation continued with Wilhelm Barthold in the form of recommendation-analysis. The year 1927 was the first time we became aware of the existence of manuscript Qur'an translations in Turkish libraries. After this date, the studies of foreign Turkologists began to be joined by the studies of local researchers. With the exception of a graduation thesis in 1943, comparative text publications by Turkish researchers began mainly in the 1950s. In particular, researchers such as Abdülkadir İnan, Muhammad Hamidullah, Macit Yaşaroğlu, Osman

Keskioglu, etc. have conducted extensive research on the identification of manuscript copies of Turkish Qur'an translations. More recently, bibliographies of Turkish Qur'an translations have been published, but these early studies did not include a collective representation of the scattered and incomplete manuscripts.

Historical Turkish Qur'an translations, with their grammatical features and vocabulary, are cultural treasures that both contribute to the study of historical Turkish dialects and reveal the historical foundations of Turkish religious thought and illuminate its ciphers. Therefore, it is necessary to find and process all Turkish Qur'an translations not only abroad but also in Turkey. In order to do this, the first task is to create a "guide". However, the information provided in the literature is far from constituting a guide due to its scattered and incomplete nature. What we mean by a guide is a "catalog of translations of the Qur'an in Turkish" created in a certain order by bringing together the descriptive information in the literature. In this study, the translations of the Qur'an in Turkish have been classified according to the methods and techniques of translation, based on the studies that have been carried out since the beginning. Afterwards, the locations of these copies, their registration numbers, their authors or translators, the dates of their translation, the number of their pages, their current status, the dialect in which they were written, and their recommender and introducer were determined.

As a result, the resulting information was tabulated and a sample "Catalog of Turkish Qur'an Translations" was created within a system by numbering the manuscript Turkish Qur'an translations, which are found in large numbers in the libraries of Turkey, together with those mentioned in the sources and those not yet mentioned, together with the city names, such as the Köktürk bengü stones, which have gone to a numbering system due to their increasing number. As it can be understood from the catalog presented in our study, the aforementioned scatteredness has been eliminated by us, and it has been revealed that there are large gaps of information that need to be completed. The elimination of these information gaps is only possible with a team work or a serious work that needs to be done within the framework of a project, when considered in terms of work-time-financial means. Due to this disorganization and incompleteness in the literature, the number of copies and their similarities have been left to guesswork. Only as a result

İsmail SÖKMEN- Büşra YALÇIN ŞENGÜL

El Yazması Türkçe Kuran Çevirilerine Bir Bakış ve Katalog Önerisi / A Review of Turkish Koran Manuscripts and Proposal for Cataloging

of such a study can these problems be resolved based on more precise information and documents.